

A XVII. SZÁZADI ELBESZÉLŐ ÁHÍTATI IRODALOM EURÓPAI KAPCSOLATAI: NÁDASI JÁNOS

A XVII–XVIII. századi egyházi irodalom széles rétegeknek szánt perem-műfajai és kiadványformái iránt az utóbbi évtizedekben jelentősen megnőtt az irodalomtörténeti és a folklorisztikai érdeklődés. Ezzel párhuzamosan kezdenek kibontakozni az irodalomtörténet és a folklorikatás között sokáig hiányzó módszerbeli kapcsolat és együttműködés lehetőségei.¹ A hagyományos műfajelméletek és az esztétikai szemlélet általános válsága nyomán fokozatosan csökkent az egyetemesen érvényesnek tartott műfaji ideáltípusok és klasszifikációs rendszerek érvényessége, új műfajelméleti és kommunikációtörténeti perspektívák jelentek meg.² Lassan kirajzolódnak egy mindkét diszciplínában elfogadható, az irodalmi és a folklor szövegekre egyaránt érvényes új műfajmeghatározás és -elmélet körvonalai.

Az egyik lehetséges közös meghatározás szerint — nagyon leegyszerűsítve — a műfajok olyan közlési (kommunikációs) rendszerek (változatok), amelyek meghatározott társadalmi és kulturális feltételek között aktualizálódnak.³ Alapvető sajátosságuk a szövegek funkciója: ez határozza meg a jelentést és a szövegek viszonyát más szövegekhez.⁴ Az empirikus műfaji vizsgálatok elsődleges feladata megtalálni ezt a jelentést és a mögötte lévő szabályrendszert, tisztázni a szövegek funkcionális eloszlását, kölcsönös koordinációját, az aktualizálás formáit és funkcióit, a recepció módját és feltételeit. A korábbinál nagyobb mértékben szükség van a korabeli műfaji terminológiák figyelembevételére és az eredmények összehangolására a formák használóinak műfajok feletti kommentárjaival. A kutatás tárgya többé már nem egy vagy több műfaj, hanem egy meghatározott kifejezési terület a maga egészében, célja nem a hasonló szövegegységek, stilisztikai eszközök önmagában való vizsgálata, hanem a morfológiai elemek, szövegszerkesztési elvek, a használati módok, a szándékolt hatás és a kulturális kontextus összefüggéseinek feltárása.⁵

A folklorisztikai elbeszéléskutatásban fokozatosan leértékelődött az anonim szájhagyományozás és a kontinuitás hipotézis, tudatosult az irodalmi források, az ol-

¹ KLANICZAY Tibor, *Régi magyar irodalom és folklor*. It 1949. 205–215., VARJAS Béla, *Irodalom és folklor határmezsgyéjén*. Helikon, 1967/1. 27–40., VOIGT Vilmos, *A folklorisztika és a modern irodalomtudomány kapcsolatai*. In NYÍRÓ Lajos (szerk.) *Irodalomtudomány. Tanulmányok a XX. századi irodalomtudomány irányzatairól*. Bp., 1970. 539–569., *A megdőlőztott hagyomány. Folklor, irodalom, művelődés a XVIII. században*. Szerk. HOPF Lajos, KÜLLÖS Imola, VOIGT Vilmos. Bp., 1988., *A mai nemzetközi folklorisztika*. Helikon, 1990. 1. (Tematikus szám)

² BEN-AMOS, Dan, *Do We Need Ideal Types (in Folklore)? An Address to Lauri Honko*. Turku, 1992. (NIF Papers No. 2.) 21–22.

³ HONKO, Lauri, *Gattungsprobleme*. In *Enzyklopädie des Märchens*. Hg. von Rolf Wilhelm BREDNICH. Bd. 5. Berlin — New York, 1987. 744–769. Itt: 761–763.

⁴ SKWARCZYŃSKA, Tsefania, *A genológia egy félreismert alapproblémája*. Helikon, 1973. 1., 52–64. Itt: 58–59., RYAN, Marie-Laure, *Toward a competence theory of genre*. *Poetics*, 8 (1979), 3. 307–337. Itt: 311–312.

⁵ TUBACH, Frederic C., *On Classifications and Morphologies*. Outline of a paper delivered at the 9th Congress of the International Society of Folk Narrative Research, Budapest, June 10–17, 1989. 12.

vasás és a népszerű olvasmányok jelentősége. Felértékelődtek a különböző társadalmi csoportok közti kommunikációs csatornák, az egyéni kreativitás, a regionális, kontextuális vizsgálatok, a történetiség és eddig kevés figyelemben részesített közzes műfajok.⁶ Megkezdődött a reformáció és az ellenreformáció elbeszélő forrásainak feldolgozása, s fokozott figyelem fordult az elbeszélésanyag társadalomtörténeti összefüggései felé.⁷

Az ide vonatkozó irodalomtörténeti megállapítások közül ebben az összefüggésben azt érdemes felidézni, hogy a XVII. században megszűnt a műfajok szoros elhatárolódása, a tiszta műfajok helyett nagyszámú átmeneti forma lépett előtérbe, s hogy a műfajok kialakulásának és átalakulásának történetét csak irodalomszociológiai és társadalomtörténeti módszerek bevonásával lehet eredményesen vizsgálni.⁸ A népszerű vallásos irodalom XVII. századi történetében a műfajok fölprózódása szorosán összefügg az irodalmi formák önállóságának feladásával a különböző világnézeti, vallási meggondolások miatt. Nagyjából a század közepére tehető a fordulat, melynek során a polemikus jellegű vallásos irodalom korábbi túlsúlyával szemben többségbe kerülnek a lelki elmélyülést szolgáló művek.⁹ Ennek fő oka az, hogy előtérbe lép egy új, az egyéni vallásosságot és keresztény tökéletesedést hangsúlyozó spirituális áramlat és megerősödik a laikusok vallási önállósága.¹⁰ Az egyéni vallásosság ébrentartásának meghatározó eszköze a nyomtatott könyv lesz, amely katolikus és protestáns részről egyaránt fontos szerepet játszik a különféle művelődési javak közvetítésében. Ez az egyéni tökéletesedést szolgáló, hatalmas mennyiségű, részben jezsuita eredetű kegyességi irodalom túlnyomórészt közepes vagy kistehetségű szerzők tevékenységének az eredménye. Ezeknek a szerzőknek a többsége nem a klasszikus műfajokban, részben megbízás alapján dolgozott, az előre adott tartalomhoz utólag rendelte hozzá az eszköztárat, a gyakorlati cél érdekében kész megoldásokat kínált s mindezzel meghatározott művelődési szintekhez kötött igényeket elégített ki.

Az előadás témája egy több éves kutatási program keretébe illeszkedik.¹¹ Ennek célja a XVII–XVIII. századi elbeszélő áhítati irodalom műfajainak, kiadványtípusainak és tematikus egységeinek feltárása, különös tekintettel ennek az irodalomnak a megjelenési formáira, szerkezetváltozására, használatára és nemzetközi összefüggéseire. Jelentőségét elsősorban az adja, hogy ez az irodalom a vizsgált időszakban számottevő közvetítő szerepet játszott, a különböző társadalmi csoportok között zajló kulturális cserefolyamatok fontos tényezője volt.

⁶ APO, Satu, *Analysing the Contents of Narratives. Methodical and Technical Observations*. In *Folklore Processed. In Honour of Lauri Honko on his 60th Birthday 6th March 1992*. Ed. by Reimund KVIDELAND. Helsinki, 1992. (Studia Fennica Folkloristica 1.) 62–72. Itt: 70.

⁷ SCHENDA, Rudolf, *Tenderzen der aktuellen volkskundlichen Erzählforschung im deutschsprachigen Raum*. In *Deutsche Volkskunde -- Französische Ethnologie. Zwei Standortbestimmungen*. Hg. von J. CHIVA – U. JEGGLE. Frankfurt – New York – Paris, 1987. 271–291.

⁸ *A közép-európai humanizmus kérdései*. (Ülésszak Lackner Kristóf születésének 400. évfordulója alkalmából) Sopron, 1971. május 6–8. Összeáll.: HORVÁTH Iván. Helikon, 1971. 470–476. Varjas Béla hozzászólása Gyenis Vilmos előadásához. Itt: 475.

⁹ Vö.: CSAPODI Csaba, *A magyar barokk*. Bp., 1942. 30.

¹⁰ BREUER, Dieter, *Absolutistische Staatsreform und neue Frömmigkeitsformen. Vorüberlegungen zu einer Frömmigkeitsgeschichte der frühen Neuzeit aus literaturhistorischer Sicht*. In *Frömmigkeit in der frühen Neuzeit. Studien zur religiösen Literatur des XVII. Jahrhunderts in Deutschland*. Hg. von Dieter BREUER. Amsterdam, 1984. (Chloe 2.) 5–25. Itt: 25.

¹¹ A kutatást a bonni Alexander von Humboldt Stiftung és az Országos Tudományos Kutatási Alap támogatja.

A kutatás során olyan kérdésekre keresek választ, mint például ennek az irodalomnak a közvetítő szerepe az elméleti teológia és a mindennapi vallásosság között; a szóbeli hagyomány és az írott szövegek kapcsolata; hol, hogyan, mikor, milyen csoportokban történt ennek az irodalomnak a termelése, közvetítése és fogyasztása; a különböző rétegeknek szánt műfajok és kiadványok megjelenése, összetétele, változása és kapcsolathálózata; a szélesebb rétegek felé közvetítés irodalmi formái, szintjei és fokozatai; a különböző rétegek igényeit kielégítő és a különböző használati funkciókat betöltő művek szerepe. A forrásanyag alkalmas ad középkori, későközépkori szövegek és műfajok továbbélésének, hatástörténetének és a használat változásának tanulmányozására. Ezzel az európai elbeszélő irodalom latin középkortól tartó fejlődésének egész problematikája is új megvilágításba kerül.

A kínálatkozó lehetőségek közül azt választottam, hogy egy szerző munkásságán, műfaji rendszerén és szövegstratégiáin keresztül közelítem meg a témát. Az első lépésben a szerzőközpontúságból adódó esetleges egyoldalúságok elkerülése érdekében áttekintettem a XVI–XVII. századi katolikus áhítati irodalom fő kiadványtípusait az elbeszélő vonatkozások szempontjából. Ezek a kiadványtípusok, melyek többségének a nemzetközi és a magyar anyagban egyaránt megvannak a példái, a következők: 1. a középkori példagyűjtemények új kiadásai, 2. exemplum-katekizmusok, 3. apologetikus és morális példagyűjtemények, 4. az elbeszélő Mária-irodalom könyvtípusai, legenda- és mirákulumgyűjtemények, 5. egyháztörténeti művek, 6. traktátus- és prédikáció irodalom, 7. vitairatok, 8. egyetemi disszertációk, 9. imádság- és lelki gyakorlat gyűjtemények, 10. társulati és kongregációs kiadványok.

Ez az áttekintés egyrészt megmutatta, hogy körülbelül az 1640-es évekig ennek az irodalomnak nagyjából mindazok a kiadványtípusai, tartalmi és szerkezeti megoldásai kialakultak, amelyek a következő százötven évben meghatározták a könyvtermelést. Másrészt tovább bővültek a későközépkori narratív hagyomány átértékelődésére, valamint a példabeszédre mint különböző műfajok gyűjtőmedencéjére, a kora újkori exemplum fogalmára, típusaira, tartalmára és használatára vonatkozó ismeretek.¹²

A következő lépésben a választás Nádasai Jánosra esett. Nádasai a XVII. század egyik legtermékenyebb és legolvasottabb egyházi szerzője Európában.¹³ Néhány rendtörténeti munka mellett mintegy ötven különböző aszketikus művet írt. Ezekben kiemelkedő szerepet juttatott a különféle elbeszélő műfajoknak. Munkáit néhány kivétellel latinul írta, ezeket rövid időn belül számos nemzeti nyelvre lefordították, néhányat közülük egészen a XIX. század végéig újra megjelentettek. Az életműnek, amely elsődleges áhítati célkitűzése mellett jelentős teológiai, filozófiai és irodalmi ismeretekről tanúskodik, csaknem a fele német nyelvterületen látott napvilágot. De művei épp így megjelentek Itáliában, Franciaországban, Spanyolországban, a Németalföldön, Csehországban, Lengyelországban és Magyarországon, sőt Mexikóban is. Könyveit elsősorban gyakorlati használatra szánta. Egy részüket a különböző európai Mária-kongregációk több változatban, részben hasonló tartalommal és szer-

¹² Tüskés Gábor, *Az exemplum a 16–17. századi katolikus áhítati irodalomban*. ItK 1992. 133–151.

¹³ SOMMERVOGEL, Carlos, *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*. Première partie: *Bibliographie*. I–X. Paris, 1890–1909. Itt: V. 1520–1537., STÖGER, Johannes, *Scriptores Provinciae Austriacae Societatis Jesu ab ejus origine ad nostra usque tempora*. Viennae, 1856. 239–242. *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*. Szerk.: KLANICZAY Tibor. Bp., 1964. 407–408., 409., 425–426., Tüskés Gábor — KNAPP Éva, *Címiapíllusztrációk egy 17. századi magyar jezsuita szerző aszketikus munkáiban*. MKSz 1991., 3., 230–257., Tüskés, Gábor — KNAPP, Éva *Nádasai, Joannes*. In *Marilienlexikon*. Hg. von Remigius BÄUMER und Leo SCHEFFCZYK. Bd. 4. St. Ottilien, 1992. 578–579., Tüskés, Gábor, *Joannes Nádasai: Leben und Werk eines aszetischen Jesuitenschriftstellers aus dem 17. Jahrhundert*. Archivum Historicum Societatis Jesu 1993. (Sajtó alatt)

kezettel, gyakran névtelenül adták ki. Életútja és munkássága alapján a XVII. századi közép-európai jezsuita aszketikus irodalom olyan képviselőivel állítható párhuzamba, mint például Jeremias Drexel, Georg Stengel, Georg Vogler, Jakob Balde és Wilhelm Nakatenus.

Nádasi pályája röviden összefoglalható. Életútja nem bővelkedik látványos eseményekben, kapcsolatokban és politikai szereplésekben. Élete első részének és pályakezdésének háttérében a harmincéves háború eseményei állnak, a háború vége nagyjából egybeesik írói kibontakozásával. Az életút második fele a toleráns, irenikus áramlatok európai térhódításának időszakára esik. Nagyszombatban született 1614-ben. Tizennégy évesen felveszik az osztrák jezsuita provincia leobeni noviciátusába. Leobeni, grazi, nagyszombati és római tanulóévek után 1644–1651 között Észak- és Nyugat-Magyarországon tanári, missziós tevékenységet végez. Harmincöt éves, amikor 1651-ben a jezsuita generális Rómába hívja. Csaknem húsz évig él itt. Ez az időszak legtermékenyebb alkotó periódusa, háttérben a jezsuita rend kimeríthetetlen forrásanyagot kínáló központi könyvtárával és levéltárával. A társaságban viselt különböző tisztségei is szorosan összefüggnek írói tevékenységével. 1669-ben Rómából Bécsbe költözik. Itt szerepet játszik az osztrák provinciától függetlenségre törekvő magyar jezsuita rendtartomány körül felmerült viszályok kezelésében. 1675-ben a generális rábízta III. Ferdinánd özvegye, Eleonora császárné gyóntatói tisztségét. 1679. március 3-án, hatvanöt éves korában hunyt el Bécsben.

Az irodalmi érdeklődést jelző első publikációi a jezsuita képzési gyakorlatnak megfelelően viszonylag korán, tanulmányai befejezése előtt megjelennek. A kezdeti útkeresés, különböző műfajok kipróbálása után gyorsan megtalálja azokat az alapvető formákat és tartalmakat, amelyek egész további munkásságát jellemzik. Ebben egyrészt fontos szerepet játszott gyenge testalkata, ami miatt szónoki sikerekre nem számíthatott, s írói érvényesülését a prédikáció műfaján kívül kellett keresnie. Másrészt meghatározó volt a rendi megbízás, amely a világi olvasók egyéni használatára szánt áhítati műveket és a társaság történetével kapcsolatos kiadványokat várt tőle.

A művek tartalmi és szerkezeti szempontból három nagy csoportra oszthatók, ezek között számos érintkezés és átmenet található. Legkedveltebb formája a különböző áhítati műfajok összekapcsolásával és a lelki gyakorlatok középpontba állításával létrehozott elmélkedésgyűjtemény, napi használatra szánt lelki kalauz. Ezek kisebb részét a szövegek tematikus csoportosításával, nagyobb részét a kalendárium szerkezet valamelyik változatának alkalmazásával, időbeli tagolással hozta létre. A harmadik csoportba a rendtagokkal kapcsolatos életrajzgyűjtemények és a rend működését meghatározott időszakban bemutató történeti összefoglalások tartoznak. Ez utóbbiak a dokumentáció mellett gyakorlati céllal is készültek, mivel anyaguk számos esetben forrásul, példatárul szolgált a saját és más szerzők áhítatirodalmi munkásságához.

A tematikus elmélkedésgyűjtemények közül elsőként a *De imitatione Dei* (Róma, 1657) c. munkát emelem ki. Három könyvre, ezen belül különböző számú (12, 14, 15) fejezetre tagolódik. A három könyv Isten követésének egy-egy útját mutatja be. A fejezetek az adott könyv témáján belül újrakezdődő sorszámozással példák, történetek, buzdítások sorozatát tartalmazzák. Úgyanígy három részre tagolódik a *Horti, flores et coronae* (Bécs, 1657) c. kiadvány, a nagyszombati sarlós boldogasszony kongregáció ajándékkönyve. A *Horti* c. részben negyven hortus, azaz égi kert szimbolikus bemutatása található kerthez kapcsolódó példázatokkal. A második, *Coronae* c. rész 53 koszorú leírásából áll Krisztus töviskoronájához fűződő exemplumokkal, míg a *Flores* 142 virág szimbolikus értelmezését adja változó számú exemplummal.

A kalendárium szerkezetre példa az *Annus coelestis Jesu regis et Mariae* (Bécs, 1648), amely Nádasi legtöbb kiadást mégett, legtöbb nyelvre lefordított műve. A naptári év rendjében megemlékezik a napi szentekről és boldogokról, jelzi a mindenszentekhez

mondandó állandó könyörgést, majd imádságok és csodás történetek következnek Máriához és Jézushoz kapcsolódva. A szövegek műfajai az imádság és könyörgés mellett a Mária-kultusz helyek leírásai, történeti elbeszélések, legendarészletek, valamint Mária és különböző földi személyek kapcsolatára utaló történetek, példázatok. Az *Annus*-sorozat hasonló módon összeállított tagjait Nádasi a hét napjainak megfelelően és egy nyolcadik művel kiegészítve *Annus hebdomadarum coelestium* címen (Prága, 1663) összegyűjtve is megjelentette, hasonlóan az *Annus amoris Dei* (Bécs, 1678) c. másik gyűjteményes munkájához. Ez utóbbi a hónapok napjai szerint tagolva nagyrészt korábban önállóan megjelent 12+1 művét tartalmazza.

A rendtörténeti vállalkozások közül elsőnek Philipp Alegambe *Mortes illustres* (Róma, 1657, ajánlás 1660-ból) c. művének, a jezsuita vértanúk kronologikus katalógusának sajtó alá rendezését említtem. Ennek mintegy az áhítatirodalmi feldolgozását adja a *Pretiosae occupationes morientium* és az *Annus dierum illustrium* (mindkettő Róma, 1657) c. gyűjtemény. Az előbbi 41 fejezetben tematikus csoportosítja a társaság halottainak életéből vett példákat, történeteket. Az utóbbi az év hónapjai, illetve napjai szerint tagolva a különböző erényeket kommentálja a társaság tagjainak példáival. Nádasi másik jelentős rendtörténeti vállalkozása az *annuae litterae*-k 1614-ben megszakadt nyomtatott sorozatának újraindítása. Összeállításai közül az 1650–1654-es évek anyaga jelent meg 1658-tól kezdve. A beérkezett kéziratokból elsősorban azokat a részeket válogatta ki, amelyek a vallási élet megnyilvánulásait morális szempontból hasznosíthatóan tükrözik, s a társaság történetével kapcsolatos adatokat némileg háttérbe szorította. A rendtörténeti és áhítatirodalmi célkitűzés összekapcsolását mutatja az *Annales Mariani Societatis Jesu* (Róma, 1661) c. műve, amelyben 1521-től, Loyolai Ignác megtérésétől kezdve saját koráig kronologikusan rendezte el a rendtagok Máriával kapcsolatos példáit, jeles cselekedeteit.

A műve szerkezeti egyhangúságával szemben áll a tartalom változatosága a vallási gondolatokban. A legkedveltebb témák Mária, Jézus, a gyermek Jézus, valamint ezek szívének tisztelete, továbbá a szentek, ezen belül a társaság különösen tisztelt szentjeinek és a névpátronusoknak a kultusza. Kiemelkedő szerepet játszik az ún. négy utolsó dolog (halál, ítélet, menny, pokol), ezen belül a jó halálra való felkészülés gondolata. Több mű középpontjában a szentháromság, a szenvedés, a bűn, az angyalok és az eucharisztia állnak. Az erkölcsi tökéletesedés eszközei közül a megtérés, vezeklés, alázatot és magányosságot hangsúlyozza egy-egy külön műben. Az olyan elvont témákat, mint az eleve elrendelés és az örökkévalóság, a korábbiakhoz hasonlóan, gyakorlati módon közelíti meg.

A felhasznált források típusai és történeti rétegei jelzik Nádasi széles körű forrásismeretét, s aláhúzzák közvetítő szerepét a szorosabb értelemben vett egyháztörténeti, teológiai művek és a szélesebb rétegeknek szánt népszerű vallásos irodalom között. A legfontosabb forráscsoportok a szokásos bibliai és tekintélyi utalások, a másodlagos és a saját műveire való hivatkozások mellett néhány jellemző példával a következők: 1. Későközépkori, humanista és XVI–XVII. századi történeti, egyháztörténeti művek (Caesar Baronius: *Annales ecclesiastici*, Bonfini: *Rerum ungaricarum decades*). 2. Későközépkori exemplumgyűjtemények, XVI–XVII. századi példatárak, szentéletrajzok, mirákulum- és legendagyűjtemények (Laurentius Surius: *De probatis sanctorum historiis, Speculum exemplorum*, Thomas Cantipratanus, Bonaventura, Temesvári Pelbárt, Zacharia Lippeloo). 3. Egyéb későközépkori és kora újkori misztikus, aszketikus, enciklopédikus, teológiai művek, liturgikus és egyházi jogi források (Birgitta, Mechtild és Gertrúd látomásai, *Breviarium Romanum*, Heinrich Canisius: *Antiquae lectionis*, Joannes Justus Landsberg, Ippolito Marracci: *Bibliotheca Mariana*). 4. A jezsuita rend speciális történeti és aszketikus irodalma (*Annuae litterae, Acta sanctorum*, missziós tudósítások, a rendtagok életrajzai, Loyolai Ignác, Andreas Brunner, Antonius de Balinghem, Joannes Bourghesius, Antonius Davroltius, Matthäus Ra-

derus, Joannes Petrus Maffei, Joannes Nieremberg, Petrus Ribadeneira). A források köre az időben előre haladva egyre bővül, használati módjuk a pontos idézéstől az összesített forrásjegyzéken át a hivatkozások teljes elhagyásáig terjed.

Nádasi munkamódszerének legjellemzőbb vonása egy fejlett kompilációs technika. Ennek fő indítéka, hogy a történeti vonatkozásokat is az épületes szándék, a vallási tanítás szolgálatába állítja. A módszer lényege, hogy különböző összefüggésekből származó, eltérő műfajú szövegeket egymás mellé állít, s ugyanazt a szöveget más-más összefüggésben, az adott környezethez igazítva, többféle változatban is felhasználja. A különböző eredetű és műfajú szövegek egymás mellé helyezését, integrációjának módját és mértékét a nekik szánt feladat határozza meg. Megfigyelhető a folyamat, melynek során a rendkívüli, legendás vagy történeti események leírásai új összefüggésbe kerülve különböző hosszúságú exemplumokká alakulnak. Ez az eljárás a különböző művek szöveganyagának részleges átfedését és nagyfokú variabilitását eredményezi. Az önálló szerzői teljesítményt saját himnuszai,¹⁴ imádságai és áhítatai mellett elsősorban a szövegek kiválasztása, összeállítása, feldolgozása, kommentálása és alkalmazása adja, amihez esetenként igényes nyelvi megformáltság járul.

A szövegforrások és -változatok összevetése, valamint a szövegek genesisének, grammatikájának, szerkezetének, stílusának, műfaj- és funkcióváltozásának vizsgálata lehetőséget adott a közvetítődés, az irodalmivá válás és a folklorizáció folyamatainak, az írásos és a szóbeli hagyomány kölcsönhatásának tanulmányozására. A műveket a prédikáció gyűjtemény, ponyvafüzet, kalendárium, népkönyv, tankönyv stb. kiadványtípusokhoz hasonlóan az írott és a szóbeli kultúra közvetítőjeként értelmezem. A forrásainak jelentős részét kitevő jezsuita történeti, aszketikus irodalom többsége már eleve narratív jellegű volt, ennek alapjául kimutathatóan igen gyakran a szóbeli elbeszélés szolgált. A rendi gyakorlatnak megfelelően Nádasi maga is gyűjtött a szóbeli hagyományokból. Amikor például Rómában dolgozott, összegyűjtötte és feljegyezte a már idős jezsuita, korábban fontos rendi, egyházipolitikai funkciókat betöltő, jeles matematikus és fizikus Nicolaus Zucchi életében megesett dolgokat és a társaság történetével kapcsolatos, általa elbeszélte „exemplumokat”. Többször idéz olyan eseményt, melynek tanújaként a „jelenlévőket” nevezi meg, akiktől ő vagy más a történetet hallotta. Más alkalommal a szóbeli hagyomány hatását az írott szöveg tartalmi és formai jegyei alapján lehet felismerni. Mindez egyrészt jelzi az írott szövegek egy részének elsődleges szóbeliségét és az áthagyományozás módját az irodalmivá válás előtt. Másrészt ráirányítja a figyelmet a jezsuita források és irodalom szerepére a szóbeli hagyomány írásos rögzítésében, kanonizációjában, az ún. „írott folklór” keletkezésében.

A szövegkezelés gyakorlatát a jezsuita történeti forrásokból merített elbeszélések példáján szemléltetjük. Az első példa a *Maria aeternitatis beatae porta sancta, az az Maria az boldog örökke valosagnak szent ajtaja* (Pozsony, 1645) c. műből származik, amely a nagyszombati és a győri Mária-kongregáció ajándékkönyveként jelent meg. A mű középpontjában olvasmányok, elmélkedések állnak, melyekhez rövid könyörgések kapcsolódnak. Szerkezetét a hónap 31 napja alkotja, a napokat két könyvre, ezen belül összesen hat részre osztja. A kiválasztott történet a második könyv negyedik részében az első ún. tanúság, amely a bevezető szerint az Üdvözlégy Mária napi háromszori elmondására kíván ösztönözni a reggeli, déli és esti harangszó alkalmával a halál órájának bizonytalansága miatt. A történethez fűzött imádság ugyanezt a gondolatot fejezi ki. A forrás az *annuae litterae* nyomtatott sorozatának 1609. évi kötete, amire Nádasi az év megjelölésével hivatkozik. A két szöveg összevetésé-

¹⁴RMKT XVII/7. 304., 623–625., 639–641. Vö.: RMKT XVII/12. 755.

ből kitűnik, hogy Nádasi a cselekményváz megtartása mellett jelentősen kibővítette az eredeti szöveget. Személyes vonatkozású megjegyzést tesz (a mint én ugyan ott... olvastam), behelyezkedik a főszereplő lelkivilágába (látta...), megfogalmazza annak elképzelt gondolatát (Ah... búcsút vészek...). Általános erkölcsi tanulságot fűz a történethez (mi-nékünk példát adott) és felszólít a példa követésére (lélekkel halgassuk azt ..., mondjuk-el az Üdvöz-légy Mariat).

Nádasi: *Maria Aeternitatis... Maria az...*
Pozsony, 1645. 103–107.

Gréczben, Styriának szép, gazdag, Isten félo, tudós nemes, fő városában, 1609. esztendőben,

halálos tömlöczben tartatot egy szegény, halálra ítélt ember, a mint én ugyan ott Gréczben olvastam. Láta hogy ő néki a szabadságra igen kicsiny avagy semmi reménsége nincsen; látta hogy gyalázatos halála által igen meggyalázza minden nemzetségét, mind az egész Attyafiuságot.

Azért egy kést ragadván, immár a torjának vitte vólt, hogy azt meg meczzené és magát e vilagbol ki-vegezné.

Azomban úgy adá Isten, hogy a szegény kétségben esett ember, szinten akkor hallaná az estveli üdvöz-légy *MARIARA* való harangozást. *Ah* úgy mond, *búcsút vészek az édes Boldog Szüztől, mert én pokolban készülök, még meg nem ölöm magamot addig; hanem egy üdvöz-légy *MARIAT* mondok, és el búcsúzom tölle utolhátra: osztán meg halok, és soha ötet nem dicsérhetem.*

Le-térdeplett azért, a mint lehetett, és mind addig míg harangoztak, a Boldog Szüzet köszöntötte örök búcsút vévén tölle. Azomban jobb gondolatot adott néki szívébe a Boldogságos Szüz által az Isten. *Még ki nem mondották a sentenciát úgy mond gondolattyában, még jobbat ad Isten.*

Azért mint-ha meg-virradott volna sétét szívében, a kést el-vetette kezéből; meg-bánta kétségben esett akarattyának el-vegezett tanácsát; és maga példajával meg-mutatta menüit nyert ő azon, hogy az harang szóra üdvözlette a Jesusnak Boldogságos Annyát. Ugyan azon üdvöz-légy *MARIA*-tól függött az ő örökkévalóságának boldogsága és boldogtalansága, Az után az haláltól-is meg-menekedett,

Annua Litterae S. J. Anni 1609. Dilingae,
é. n. 288–289.

Provincia Austria Coll. Graec....

Quidam ob contentationes nescio, quas in carcerem abstrusus

malo consilio arreptum cultrum gulae iamiam infixurus,

audit ad salutandam DEIPARAM aeris campani sonum.

Dilato igitur scelere provolvitur in genua, sive ut consuetudini faciat satis, sive ut extremum atque aeternum DEI Parenti diceret vale.

Hoc agit, et reddit interea homini mens melior, ut ab immani facinore depulsus, malum animum bona poenitudine eluerit.

és mi-nékünk példát adott hogy mikor valami jó sügállást süg bé szívénkbe az Isten, azon ki ne adgyunk, hanem engedelmes szívvvel, és lélekkel halgassuk azt; és az három harangozásra nagy tekéletes buzgósággal mondgyuk-el az üdvöz-légy MARIAT.

A második példát az Annus-sorozatba illeszkedő *Annus eucharisticus*-ból (Tyrnaviae, 1651) választottuk. A mű középpontjában az oltáriszentség és a halálra való felkészülés gondolata áll. Nádasí az áhítatgyakorlatokat az év csütörtöki napjaira osztotta szét, ezekhez általában hét-nyolc rövid történet kapcsolódik. A kiválasztott szöveg a második hét csütörtökének példa-sorozatába illeszkedik. Ezek a történetek a szív halálos büntől való megtisztítására szólítanak fel. A forrás az *annuae litterae* 1610. évi kötete, melyre a történet bevezetője utal. Az előző példával ellentétben Nádasí itt a kihagyás, tömörítés eszközével él: a bűnök elhallgatásának körülírását egyetlen, az eredetiben nem szereplő kifejezésben foglalja össze (*confessionem facturus*), amivel egyben az adott rész központi témájához kapcsolja a történetet. Az elbeszélés lényegét szó szerint átveszi a forrásból, míg a szereplő további sorsára vonatkozó utalást teljes egészében elhagyja.

Nádasí: *Annus Eucharisticus*...
Tyrnaviae, 1651. 13.

Annuae Litterae S. J. Anni 1610.
Dilingae, é. n. 21-22.

Item ille in Melitensibus annuis Anno
1610.
qui confessionem facturus,

Provincia Sicilia, Collegia Melitense et
Rheginum...

Quidem gravissimis sceleribus oneratus eo tandem stimulis Nostrorum adigi se passus erat, ut conscientiam suam levaret: quod cum semel fecisset, reliqua quaedam crimina, quorum ipso die fuerat oblitus, revocare in mentem onerosum nimis et grave putavit, adeoque neglexit; cum ecce intempestae noctis silentio repente expergefactus,

vigil vidit Beatissimam Deiparam

vigil at apertis, ut aiunt, oculis B. V. Mariam sibi adesse videt,

suavissimis verbis exordientem, et singula ordine peccata quae memoriam antefugerant, ob oculos ponentem, quae deinde primo statim diluculo Sacerdoti aperuit.

svavissimis verbis exordientem, et singula ordine peccata, quae memoriam antefugerant, ob oculos ponentem; quae deinde statim primo diluculo Sacerdoti aperuit, et augustissimae Virginis beneficium non praedicavit modo, sed ipsa vitae in melius commutatione recte eam se agnovisse comprobavit.

Az utolsó példát Nádasí első példány szerint is ismert, *Maria mater agonizantium* (Graecii, 1640) c. művének 1644-es prágai kiadásából választottuk. A számos további kiadást megért, több nyelvre lefordított munka témája Mária mint a haldoklók patrónusa. Az első részben tizenkét áhítatgyakorlat példákka, a másodikban a hónap 31 napjára elosztva Máriához és a boldog halálhoz kapcsolódó exemplum-sorozatok. A kiválasztott szöveg a második rész „Első készület a io Halálhoz” c. egységében, az

első napnál található. A nap fő gondolata szerint a jó halálra úgy lehet felkészülni, hogy be kell iratkozni „a Boldog Aszony Társaságában”, a példák is ezt erősítik. A forrás az 1590-es *annuae litterae*. Nádasí itt némileg átfogalmazva, a bevezetőt kissé rövidítve, de lényegében híen adja vissza a történetet. Ezt követően az eredeti forrásban nem szereplő morális tanulságot, a társulati tagoknak szóló figyelmeztetést fúz az elbeszéléshez (Felices Sodales...), míg a történet befejezését (a látomás elmondását a papnak, a pap kérését a társulati taghoz a kollégium Mária oltalmába ajánlásáról) teljes egészében elhagyja. Érdemes végül egy pillantást vetni a Nádasí munkáját magyarra fordító Jászberényi Tamás megfelelő szövegére. Jászberényi a történet idejét jelző évszámot a szöveg végéről a bevezetőbe teszi át, ezen túlmenően azonban törekszik Nádasí szövegének érzékletes, tartalmilag pontos fordítására.

A szövegösszevetések tanúsága szerint a kanonizációs folyamatban lényegében ugyanaz ment végbe, mint a szóbeli elbeszélésben, amelyben történeti vagy történetileg hitelesített tények és hagyománytartalmak közvetítődnek. A felhasznált eszközök is hasonlóak a szóbeli elbeszélés eszközeihez. Nádasí a saját célkitűzésének megfelelően asszimilál és szelektál, rövidíti, bővíti, tipizálja, érzelmessé vagy személyessé teszi, lokalizálja, sűríti vagy szó szerint átveszi a szövegeket, kommentál, ismétel, értelmez, dramatizál, szimbolizál, modernizál stb., s mindezzel stabilizál és variál egyszerre. Elbeszélő stratégiáját összefoglalóan a tartózkodás, a visszafogottság, a szövegek tiszteletben tartása jellemzi, bár ez az alapbeállítottság a különböző olvasóknak szánt kiadványokban eltérő lehet. Többnyire nem okoz nehézséget az általa közvetített elemi narratív formák és típusok rekonstrukciója, a nemzetközi folklór motívumok azonosítása sem.

Ennek a terjedelmes szöveganyagnak a továbbbélését és visszajutását a szóbeli hagyományba jól mutatja a művek tér- és időbeli elterjedése, recepciója. A bibliográfiai feltárás bő egyharmaddal növelte meg a nemzeti bibliográfia által Nádasí neve alatt számbavett anyagot. Az 1637–1681 közötti időszakban összesen csaknem hatvan különböző önálló, gyűjteményes és posztumusz műve jelent meg első kiadásban. (Függelék) Ezek egyik része csupán egy, másik része két vagy több kiadásban jelent meg, a legsikeresebbek tíz-tizenöt kiadásban, illetve kiadásváltozatban láttak napvilágot. A művek, kiadások és kiadásváltozatok kapcsolathálózatát különböző bonyolultságú stemmák segítségével lehet nyomon követni. Az összes kiadás száma megközelíti a háromszázat, az utolsót 1894-ben nyomtatták. (Grafikon) A további kiadások többsége Nádasí életében, illetve 1700 előtt, kisebb része a XVIII. század első felében hagyta el a sajtót, de még 1780 után is hét kiadást vehettem számba. A megjelenési helyek a Palermo, Antwerpen, Vilnius és Lemberg által határolt földrajzi körzetben találhatók, s délnémet, osztrák és lengyel területen, a jezsuita központok vonzáskörében sűrűsödtek. (Térkép) A kiadások csaknem háromnegyed része latin nyelvű (74 százalék). A nemzeti nyelvű fordítások között első helyen áll a német (12 százalék), ezt követi a cseh és a lengyel (4–4 százalék), majd a spanyol és a magyar nyelvű kiadások aránya (2–2 százalék), míg az olasz, francia és flamand nyelvű kiadások együttesen is csupán 2 százalékot tesznek ki. (Táblázat) Fordítói részben jezsuiták (pl. Jászberényi Tamás, Georgius Ferus, Joannis Jahoda), részben más rendek (pl. Petrus Werner bajor bencés) vagy a világi papi réteg tagjai (pl. Christophorus Selhamer bajor plébános). A nemzeti nyelvű kiadások kezdettől fogva jelen vannak, arányuk fokozatosan emelkedik. Ez jelzi, hogy a könyvek növekvő mértékben eljutottak az anyanyelven olvasó rétegekhez is.

A kiadványok többsége egyházi használatban volt; a jezsuita rendházak mellett több más szerzetesrend is számos egyházmegye könyvtárában is fennmaradtak. Ezen kívül az udvari, egyetemi, nemzeti könyvtárakba és világi magánszemélyek, Mária-kongregációk és kongregációs tagok tulajdonába is eljutottak. Széles körű hatásukat és hosszú utóéletüket az is aláhúzza, hogy kortárs és későbbi szerzők gyak-

ran használták őket forrásként saját műveikben. Ezek többnyire Nádasizhoz hasonló népszerűségű szónokok, aszketikus írók voltak, részben jezsuiták (pl. Carolus Gregorius Rosignoli, Tommaso Auriemma, Benignus Kybler), részben más rendek képviselői (pl. Abraham a Santa Clara, Dominikus Wenz ágostonrendiek). Ugyanígy forrásként használta Nádasiz egyik művét például a *Liliom kertecske* (Pozsony, 1675, RMK I. 1186) c., több kiadást megért, népszerű imádságos könyv ismeretlen összeállítója. Az új összefüggésekben tovább folytatódik a szövegek alakítása, aktualizálása és nemzeti nyelvre fordítása, s a prédikációk révén közvetlen út nyílik az írásban rögzített szövegek előtt a szóbeli hagyomány felé. Szerencsés esetben két-háromszáz éven át nyomom követhetjük a körforgást: a szójhagyomány írásbelivé válását, a szövegek írásos hagyományozódását és az írott szövegek folklorizációját.

Összegezve: Nádasiz János munkássága egybeesik a világi olvasóknak szánt latin nyelvű egyházi irodalom kialakulásával és a nagy mennyiségben terjesztett vallásos könyv új pasztorációs eszközének Európa-szerte történt felfedezésével. Művei európai elterjedtsége és recepciója révén olyan magyar egyházi szerzők sorába illeszkedik, mint például Temesvári Pelbárt, Pázmány Péter, Hevenesi Gábor és Taxonyi János. Temesvárihoz és Hevenesihez hasonlóan túlnyomórészt latinul írt, ennek ellenére sokat segíthet a nemzeti nyelvű irodalmak mondanivalói, műformái és közvetítődése megértésében.¹⁵

¹⁵ A Nádasiz-művek kiadásainak nyelvi megoszlása (n=291)

	Latin	Német	Cseh	Lengyel	Spanyol	Magyar	Olasz	Francia	Flamand
Kiadások száma	216	34	12	11	6	5	4	2	1
Százalék (kerekítve)	74	12	4	4	2	2	1	0,7	0,3

FÜGGELÉK

Nádasi János önálló és gyűjteményes nyomtatott művei első kiadásának kronológiája

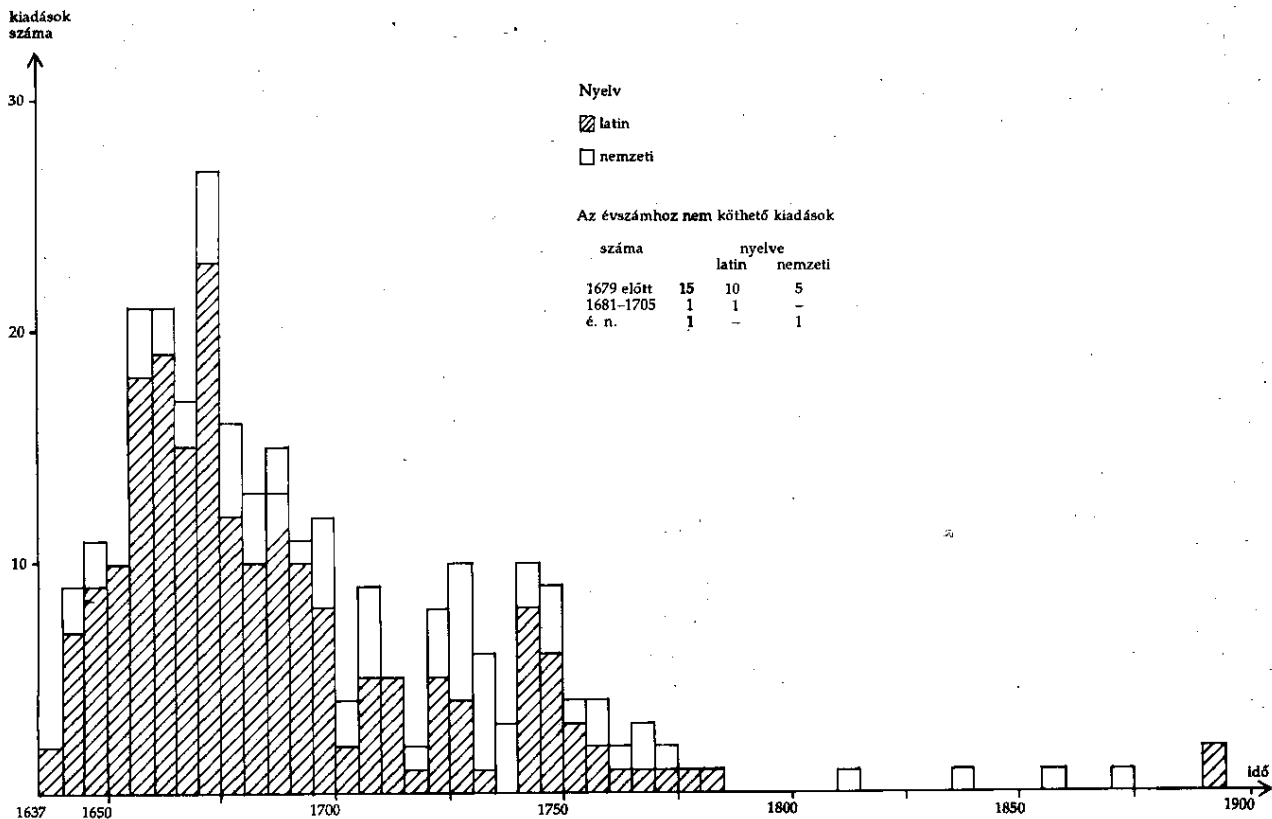
() Példány ismeretlen

Rövid cím	Megjelenés		Utolsó kiadás	Ajánlás címzettje	Megjegyzés
	helye	ideje			
<i>(Reges Hungariae)</i>	Posonii	1637			Sommervogel V 1521 (RMK II 514)
<i>Maria mater agonizantium</i>	Graecii	1640	1785	Joannes Thomas Casinedi	RMK III 1559
<i>(Pandectae Porphyrogenitae)</i>	Romae	1642			Sommervogel V 1521 (RMK III 1599)
<i>(Jesu et Mariae cliens)</i>	Posonii	1643			Sommervogel V 1521 (RMK II 630)
<i>Pharetra spiritus – lelki tegez</i>	Pozsony	(1644) 1649			Stöger 242 OSzK RMK I 824b
<i>(Vita S. Emerici)</i>	Posonii	1644			Sommervogel V 1521 RMK II 653
<i>Maria aeternitas ... Maria az</i>	Pozsony	1645		Kerti Fábrián	RMK I 778 a szerzőséget Kerti F.-nak tulajdonítja
<i>Imago seu elogium</i>	Viennae	1645		Eszterházy-család	RMK III 1647
<i>Annus coelestis</i>	Viennae	1648	1859	Wesselényi F.-Szécsy A. M.	RMK III 1695
<i>Annus Marianus</i>	Viennae	1648	1670	Püsky János	RMK III 1696
<i>Annus aeternitatis</i>	Viennae	(1650) 1663			Sommervogel V 1526 RMK III 1738 vö.: 2212
<i>Annus crucifixi</i>	Posonii	1650	1731	Fónyi Aszalai István	RMK II 734
<i>Annus morientium</i>	Tyrnaviae	1650	1663	Szalkovich Ádom	RMK II 735
<i>Annus SSS. Trinitatis</i>	Posonii	1650	1894	Wesselényi F. — Széchi A. M.	RMK II 736
<i>Annus Eucharisticus</i>	Tyrnaviae	1651	1663	Bartók István	RMK II 755
<i>(Incitamenta cultus B. V.)</i>	Graecii	1651			Sommervogel V 1526 RMK III 1772
<i>Annus angelicus</i>	Antwerpen	1653	1663		RMK III 1826
<i>Annus pueri Dei</i>	Antwerpen	1653	1663	Szegedi Ferenc Lénárd	RMK III 1827

Rövid cím	Megjelenés	Utolsó	Ajánlás címzettje	Megjegyzés
<i>Theophilus Marianus</i>	Coloniae 1654	1747		A <i>Maria agonizantium mater</i> 82–142. Iapján. RMK III 1886
<i>Rosae coelestes</i>	Dillingen 1654		Galánthai Eszterházy György	RMK III 1868
<i>Lilia coelestia</i>	Viennae 1655		Ernest de Abensperg et Traun	RMK III 1931
<i>Dies S. Josepho sacer</i>	Romae (1656) 1664	1815		Sommervogel V 1529 RMK III 1970 vö.: 2245
<i>Pretiosae occupationes</i>	Romae 1657	1753	Goswin Nickel	RMK III 1990
<i>Annus dierum illustrium</i>	Romae 1657			RMK III 1988
<i>De imitatione Dei</i>	Romae 1657		Lippay György	RMK III 1989
<i>Mortes illustres</i>	Romae 1657		Joannes de Lugo	Ajánlás 1660-ból. Társzerző Philipp Alegambe
<i>Horti, flores, et coronae</i>	Viennae 1657		Lippay János és György	RMK III 1980
<i>Annuae litterae 1650.</i>	Dillingen 1658			RMK III 2011
<i>Annuae litterae 1651.</i>	Dillingen 1658			RMK III 2012
<i>Annuae litterae 1652.</i>	Pragae é. n.			RMK III 4243
<i>Annuae litterae 1653.</i>	Pragae é. n.			RMK III 4244
<i>Annuae litterae 1654.</i>	Pragae é. n.			RMK III 4245
<i>Annus votivus</i>	Viennae 1658		Philipp Friedrich	RMK III 2010
<i>Szent Ersebet Asszony Elete</i>	Nagyszombat 1658			Sztripszky 2017
<i>Annus meditationum cordis I–II.</i>	Romae 1659		Vanoviczi János	RMK III 2068
<i>Hebdomada S. Josepho sacra</i>	Romae (1659) 1664	1768		Sommervogel V 1530 RMK III 2069 vö.: 2245
<i>Diurnum quotidianae virtutis</i>	Pragae 1659		Michael Thomas Koribonfh	RMK III 2067
<i>Diurnum divini amoris</i>	Romae 1660	1687	Luzsinszky Joachim	RMK III 2118
<i>Annales Mariani</i>	Romae 1661		Lippay György	A címlapon 1658-as, a kolofonban 1661-es évszám RMK III 2142
<i>Mensis divini amoris I.</i>	Romae 1662	1690	Luzsinszky Joachim	RMK III 2165
<i>Mensis divini amoris II.</i>	Romae 1663	1678		RMK III 2213
<i>Mensis divini amoris III.</i>	Romae 1663	1872		RMK III 2214

<i>Aula coelestis</i>	Viennae	1663	1741		RMK III 2199
<i>Annus hebdomadarum coelestium</i>	Pragae	1663			1. gyűjteményes mű RMK III 2212
<i>Annus meditationum cordis III.</i>	Viennae	1663		Vanoviczi János	RMK III 2198
<i>Annus Joannis</i>	Pragae	1664	1750	Joannes Franciscus de Wirbna et Freudenthal	RMK III 2256
<i>Calendarium novum ad bene moriendum</i>	Würzburg	(1665)	1732		Sommervogel V 1524 RMK III 2318 vö.: 2438
<i>Annus dierum memorabilium</i>	Antwerpen	1665			RMK III 2277
<i>Seraphinus divini amoris</i>	Pragae	1666	1678	Szegedi Ferenc Lénárd	RMK III 2360
<i>Hebdomada SS. Ignatii et Xaverii</i>	Coloniae	1668	1750		RMK III 2432
<i>Horae Mariane angelicae</i>	Viennae	(1670)	1722		Sommervogel V 1535 (Oratio angelica) RMK III 2515 vö.: 2653
		1674			RMK III 2613
<i>Aurum Ignitum</i>	Viennae	1673	1678	Szegedi Ferenc Lénárd	RMK III 2688
<i>Mons myrrhae</i>	Viennae	1675	1743	Szelepcsényi György	A Mons myrrhae-vel együtt jelent meg. RMK III 2689
<i>Collis thuris</i>	Viennae	1675	1743	Szelepcsényi György	RMK III 2690
<i>Cor amoris Dei</i>	Viennae	1675	1743	Balassa Bálint	RMK III 2691
<i>Punctum honoris aeterni</i>	Viennae	1675		Balassa Bálint	2. gyűjteményes mű. RMK III 2891
<i>Annus amoris Dei</i>	Viennae	1678		Eleonora császárné	Itt először: <i>Annua eremus Aeternitas magna cogitatio</i>
<i>Vita et mores praedestinatorum</i>	Viennae	1681	1715	I. Lipót	posztumusz mű RMK III 3096

GRAFIKON
A Nádasi-művek kiadásának és a kiadások nyelvi megoszlásának időbeli alakulása (1637–1894, n=274)

TÉRKÉP

A Nádasi-művek kiadásainak megoszlása a megjelenés helye szerint (1637–1894, n=287)

